

зокрема порівняння й метафори, дослідник виводив із зіставлень, які виявляють три основні залежності: порівняння, протиставлення і власне причинові відношення. Таким чином, завдяки зусиллям О. О. Потебні було розглянуто велику джерельну базу фольклорних текстів (до створення якої він теж долучився, здійснивши записи на Слобожанщині). Щоправда, друкований варіант українських народних пісень, зафіксованих ним, з'являється завдяки зусиллям М. К. Дмитренка лише в 1988 р. [12].

Таким чином, у працях О. О. Потебні закладені підвалини сучасної лінгвофольклористики, бо загалом мова (і мова фольклору зокрема) фактично розглядається ним як джерело світогляду, ментальності, психічного складу, історії народу. Крім того, він сформулював теорію словесності –

цілісне вчення про природу слова й поетичної творчості, яке увібрало в себе здобутки європейської інтелектуальної думки. Велика заслуга О. О. Потебні полягає в тому, що він подав нам зразки аналізу мовних одиниць з урахуванням етимології, аналогій в інших мовах, контекстуального оточення, взаємозв'язку виразових засобів. Враховуючи прогностичний характер ряду ідей ученого, зокрема, і в галузі вивчення усної народної словесності, все нагальнішою стає потреба нового прочитання його текстів. Сьогодні без належного осмислення наукових досягнень О. О. Потебні не може обійтися жоден дослідник мови загалом, а мови фольклору тим більше, бо його можна назвати основоположником теоретичної лінгвофольклористики.

Література

1. Данилюк Н. О. Народнописенні одиниці мови в аспекті поглядів О. Потебні / Н. О. Данилюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Філологія. — № 787. — Вип. 52. — С. 22—26.
2. Дмитренко М. К. Олександр Потебня як фольклорист: монографія / М. К. Дмитренко. — К. : Сталь, 2012. — 535 с.
3. Лисиченко Т. Ю. Харківські лінгвістичні традиції в контексті сучасного національного та світового мовознавчого досвіду / Т. Ю. Лисиченко. — Лінгвістичні студії: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. — 2015. — Вип. 40. — С. 171—179.
4. Потебня О. О. Естетика і поетика слова: збірник / О. О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного. — М. : Просвещение, 1968. — 551 с.
6. Потебня А. А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложение / А. А. Потебня. — Х. : Паровая тип. и литогр. М. Зильберга, 1905. — 646 с.
7. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — 192 с.
8. Потебня А. Обзор поэтических мотивов колядокъ и щедровокъ / А. Потебня // Русскій філологічскій вѣстникъ. — № 1. — 1887. — Варшава : Въ тип. М. Земкевича. — С. 30—68.
9. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. — Х., 1914. — 245 с.
10. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. — Х. : Тип. ун-та, 1860. — 155 с.
11. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. — М. : Правда, 1989. — 624 с.
12. Українські народні пісні в записках Олександра Потебні / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К. : Музична Україна, 1988. — 311 с.

УДК 811.161.2'367.622'366.54

Т. В. Фунікова

Національний аерокосмічний університет ім. М.С. Жуковського «ХАІ»

Становлення парадигми давального, орудного та місцевого відмінків множини іменників чоловічого та середнього роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф.Софоновича)

Фунікова Т. В. Становлення парадигми давального, орудного та місцевого відмінків множини іменників чоловічого та середнього роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф.Софоновича). У статті проаналізовано давальний, орудний та місцевий відмінки множини іменників чоловічого та середнього роду в літописних пам'ятках XVII ст. «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича в контексті української літературної мови XVII ст.

Виявлено як архаїчні, так і нові форми іменників у літописах, що властиві сучасній українській літературній мові. Встановлено, що система іменника, відображена в «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича, є перехідним етапом від системи іменника староукраїнської доби до системи іменника сучасної української літературної мови, бо, зберігаючи архаїчні форми (стародавні флексії, залишки форм двоїни тощо), вже поповнюється і багатьма новими формами (флексії -ам, -ами, -ах), властивими сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: система іменника, українська літературна мова XVII ст., церковнослов'янська

мова, історична морфологія, флексія, словозміна, давальний відмінок, місцевий відмінок.
Фуникова Т. В. Становление флексий дательного, творительного и предложного падежей множественного числа существительных мужского и среднего рода в украинском литературном языке XVII в. (на материале «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича). Стаття посвящена аналізу дательного, творительного и предложного падежей множественного числа системы существительного в летописных памятниках XVII в. «Синописе» и «Хронике» Ф. Софоновича в контексте украинского литературного языка XVII в. В работе выявлены как архаические, так и новые формы существительных в летописях, которые характерны для современного украинского литературного языка.
Исследование показало, что система существительного в языке «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича является переходным этапом от системы существительного староукраинской эпохи к системе существительного современного украинского литературного языка. Сохраняя архаические формы (старые флексии, остатки форм двойственного числа и т.д.), система существительного уже пополняется и новыми формами (флексии -ам, -ами, -ах), характерными для современного украинского литературного языка.
Ключевые слова: система существительного, украинский литературный язык XVII в., церковнославянский язык, историческая морфология, флексия, словоизменение, дательный падеж, предложный падеж.

Phunikova T.V. Dative, instrumental and local cases of plural nouns of masculine and middle family in the Ukrainian literary language of the XVII th century (on the basis of «Synopsis» and «Chronicle» of Ph. Sophonovich). The article is based on the historical materials. This investigation is dedicated to the analysis of dative, instrumental and local cases of the noun system in «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich, annalistic monuments of the XVII th century, in the context of the Ukrainian literary language of the XVII th century. In article both archaic and new forms of noun in chronicle are revealed.

The most important phenomenon in the system of the declension of nouns is the destruction of the old system of the declension, organized according to the structure of stems, and setting up a new system, based on the gender principle. It is determined that the language of «Synopsis» is literary Church Slavonic language in Slavo-Ukrainian variant from which foreign structural components are gradually removed and replaced with the Ukrainian ones. The analysis of case category gave the possibility to find out that some cases receive two or three parallel case forms caused by new grouping of nouns on gender principle as well as such processes as internal analogy, development of animate and inanimate objects category, number, step-by-step disappearance of dual number. At the same time some cases are multifunctional. In word-changing of nouns of new types of declension of the Ukrainian literary language of the XVII century inflexions of some cases of different declension may be unified. New types of declension gave the possibility to get rid of archaic Church Slavonic forms and use inflexion forms on the new principles.

In this work both archaic and new forms of nouns in chronicles which are typical for the modern Ukrainian literary language are revealed. On the basis of the investigation it is concluded that the noun system in the language of «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich is a phase of transition from noun system of Old Ukrainian period to noun system of modern Ukrainian literary language. There is established that the noun system in «Synopsis», on the one hand, keeps many archaic forms, many old inflexions and, on the other hand, includes different new forms (new inflexions, forms of plural number, etc.).

Key words: noun system, Ukrainian literary language of the XVII th century, Church Slavonic language, historical morphology, inflexion, word-changing, the dative case, the instrumental case.

Системний лінгвістичний аналіз парадигми іменників (ім.) чоловічого та середнього роду (чол. та середн. р.) в українській літературній мові XVII ст., зокрема форм давального, орудного та місцевого відмінків множини (дав., орудн., місц. відм. мн.) є досить актуальним в історичній морфології [3; 9; 11]. Важливим науковим завданням фахівців морфології є ґрунтовне дослідження системи словозміни ім., зокрема флексій орудн., місц. та дав. відм. ім., співвідношення архаїчних та нових флексій вищезазначених відм. протягом історичного розвитку мови, оскільки думки науковців щодо цього різні, а також з'ясування причин появи нових флексій -ам, -ами, -ах на місці старих в дав., орудн. та місц. відм. мн. [4; 5; 8].

Морфологічні особливості окремих пам'яток XVII ст., зокрема дав., орудн. та місц. відм. ім. досліджували І. Керницький [10], А. Свашенко [14] та ін., але граматична система «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича (XVII ст.) взагалі ще не була предметом окремих досліджень

мовознавців. Тому мета нашої статті – певною мірою заповнити зазначену лауну в історичній морфології, проаналізувати старі та виявити нові форми орудн., місц. і дав. відм. мн. ім. чол. та середн. р., властиві сучасній українській літературній мові, дослідити систему флексій вищезазначених відм. ім. чол. та середн. р. в українській літературній мові XVII ст. на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича.

Дав. відм. мн. ім. чол. р. в мові «Синопису» має старе закінчення -омь для твердих основ і -емь для м'яких основ, напр.: кь отцемь [Син.: 64]; татаромь [Син.: 78], а у виданні 1768 р. (СПб) зафіксовано форму татарамь [Син.: 131].

Отже, в «Синописі» (1680 р.) в дав. відм. мн. ім. чол. р. зберіглося ще давнє закінчення -омь, -емь.

У виданні 1768 р. вже з'являються й нові форми дав. відм. мн. з флексією -амь (-ямь): кь монастырямь [Син.: 107]; самодержцамь [Син.: 92]; кь славянамь [Син.: 18]; кь скифамь или татарамь [Син.: 7], але у виданні 1680 р. вживається

тільки архаїчна флексія -омъ (-емъ): къ скидомъ, йли татаромъ [Син.: 13] тощо.

Виникнення закінчення -ам (також -ами, -ах) О. І. Соболевський відносить на XIII ст. і пояснює його впливом ім. жін. р. з основою на -а [15: 177]. Іншого погляду дотримується О. О. Шахматов, який гадає, що витіснення старого закінчення новим почалося з дав. відм. в словах середн. р. Цьому сприяли форми наз. та знах. відм. мн. на -а [18: 196-197]. Його погляди поділяє Л. А. Булаховський [6: 17].

Однак сам О. О. Шахматов пізніше змінює свою думку і розв'язує це питання по-новому. Першим відм., який змінив старе закінчення новим, був не дав., а орудн. відм. Це було викликано тим, що форма орудн. відм. мн. з основою на -ѡ (дворы) збігалася з формами знах. та наз. відм. мн. (дворы). Щоб уникнути омонічності, з'явилося нове закінчення -ами. Нове закінчення в словах ѡ-основ підтримувалося характерним для цього відм. закінченням -ми в ім. чол. р. ї та й-основ. Природно, що воно перейшло потім і в середн. р. За аналогією до орудн. відм. мн. перейшли також нові закінчення -ам, -ах і в дав. та місц. відм. мн. [18: 277].

Б. Унбегаун припускає, що нові закінчення -ам, -ами, -ах з'явилися в ім. чол. р. з основою на -ѡ під впливом ім. чол. р. з основою на -а типу староста, слуга [11: 60]. І. М. Керницький уважає, що нові закінчення першими набули ім. середн. р. [11: 60].

В українській мові процес витіснення флексій -ом, -ем флексіями -ам (-ям) завершується лише в першій чверті XVIII ст. [13: 137]. Принаймні у XVII ст. випадки вживання флексій -ам (-ям) в українських пам'ятках, зокрема і в «Хроніці» Ф. Софоновича, нечисленні: полякамъ [Хр. Соф.: 209].

Орудн. відм. мн. ім. чол. р. в аналізованих літописах, як і в інших пам'ятках XVII століття, має переважно нове закінчення -ами, -ями : дарами [Син.: 16].

Місц. відм. мн. ім. чол. р. в «Синописі» ще досить часто зберігає давнє закінчення ѡ-основ -Ѣхъ, а також -ехъ, властиве первісно ім. з основою на ї, наприклад: въ шлемѢхъ [Син.: 87]; о кнѦзехъ [Син.: 1] тощо.

У літописі вживаються також форми місц. відм. мн. з новим закінченням -ахъ (-яхъ): о наслѢдникахъ [Син.: 1]; в постах [Син.: 105]; вопрошаху о послахъ своихъ [Син.: 30] та ін. Те, що в «Синописі» більше архаїчних флексій -ехъ, -Ѣхъ (42 ім.), ніж нових -ахъ (-яхъ) (35 ім.), в той час, як у др. п. XVII ст. нове закінчення -ахъ (-яхъ) стає вже панівним [13:143], свідчить про церковнослов'янський характер мови літопису.

У мові «Хроніки» Ф. Софоновича нова флексія -ахъ (-яхъ) уже переважає:

и на вятичахъ ..., и на кривичахъ [Хр. Соф.:

57]; на удѢлахъ своихъ [Хр. Соф.: 58]; в таборахъ [Хр. Соф.: 100]. Тому наявність паралельних флексій від одних і тих же ім. в одній і тій же пам'ятці XVII ст. (в тых полных краех [Хр. Соф.: 58] - на полных краях [Хр. Соф.: 56]) або «навіть у тому самому реченні є незаперечним свідченням загальної тенденції, початок якої сягає ще давньоукраїнської доби, до витіснення флексій -Ѣхъ(-ехъ) флексією -ахъ (-яхъ), - тенденції до уніфікації флексій і в місц. відм. мн., як і в орудн. та дав. відм. мн. [13 :143].

Дав. відм. мн. ім. середн. р. з основами на -о, -ѡ має закінчення -омъ, -амъ для твердих основ та -емъ, -ямъ (графічно) для м'яких основ (-омъ, -емъ зафіксовано 10 разів, -амъ, -ямъ – 5 разів): воинствомъ [Син.:87]; къ дѢламъ [Син.:87].

Ім. середн.р. з основою на приголосний -s у мові «Синопису» мають флексію -амъ, хоча й зберігають старий суфікс -ес: тѢлесамъ [Син.:101].

Таким чином, у дав. відм. мн., з одного боку, ще вживаються архаїчні форми -омъ (-емъ), але, з другого боку, вже починають використовуватися й нові форми на -амъ під впливом ім. а-основ.

Орудн. відм. мн. ім. середн. р. в літописі має такі закінчення:

а) давню флексію -ы для твердих основ та -и для м'яких основ: мнѡгими царствы [Син.:77]; со всѢми княженіи [Син.:77] тощо. Ім. з колишньою основою на - s зберігають архаїчні церковнослов'янські форми з суфіксом -ес: мудрыми словесы [Син.:77]; великими чудесы [Син.:15] та ін.

б) закінчення -(ѣ)ми для твердих основ та -(ѣ)ми для м'яких основ (ім. давніх о-, -ѡ-основ під впливом ім. и- та і-основ теж набувають ці флексії): селенами [Син.,УЛ:77]; тѢми знаменьми [Син.:64].

в) нову флексію -ами для твердих основ і -ями (графічно) для м'яких основ: полями [Син.:123]; крылами плещуще [Син.:151] та ін.

Із зазначених флексій у «Синописі» найчастіше вживається старе закінчення -ы (-и), хоча вже активно використовуються і флексії -(ѣ)ми, -(ѣ)ми, а також нові флексії -ами (-ями). Такі показники свідчать про архаїзацію мови «Синопису», бо в українській літературній мові XVII ст. нова флексія -ами вже переважає, напр.: з воисками полскими [Хр. Соф.: 74] тощо.

Від ім. очи, плечи маємо в «Синописі» форми очима, плечима, що є формами орудн.відм. двоїни: очима оузрѢ [Син.:36]; плещима [Син.:53]. За допомогою архаїчної флексії -ы утворюється орудн.відм. мн. від ім. з основою на -п: различными имени [Син.,УЛ:170]; между рамены [Син.:88].

Місц. відм. мн. від ім. середн. р. з основами на -о, -ѡ в літописі має такі закінчення: -Ѣхъ, яке часто передається через -ехъ. Ця флексія властива ім. з твердою основою : по мѢстехъ [Син.:11]; по

лѣтѣхъ [Син.:115]; - ехъ (<ѣх ѣ), властиве ім. з м'якою основою: въ полахъ [Син.:85]; -нове закінчення -ахъ, -яхъ(уживається найчастіше в літописі): на многихъ мѣстахъ [Син.:32]; на всѣхъ княженіахъ[Син.:17]. Іноді в «Синописі» те саме слово приймає один раз закінчення – ѣхъ (-ехъ), другий раз –ахъ: по различныхъ мѣстѣхъ [Син.:11] та на многихъ мѣстахъ [Син.:32]. Таке змішування флексій указує на те, що давнє закінчення –ѣхъ починає поступатися місцем перед новим закінченням –ахъ.

Слід зазначити, що нова флексія -ахъ, -яхъ є провідною і в інших пам'ятках української мови XVII ст., напр.: в полях сѣли [Хр. Соф.: 57]; по морях [Хр. Соф.: 59]; по мѣстах и селах [Хр. Соф.: 247]та ін.

Ім. з давньою основою на приголосний –s зберігають у «Синописі» архаїчні форми, що

свідчить про старокнижний стиль мови літопису: въ словесех [Син.,УЛ:171] тощо.

Аналіз форм дав., орудн. та місц. відм. мн. ім. у «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича дозволяє зробити загальний висновок про те, що ці форми в досліджуваних пам'ятках у цілому відповідають нормам сучасної української літературної мови, хоча літописи ще зберігають також окремі старі флексії ім.

У наступних дослідженнях доцільно буде зупинитися на аналізі флексій інших відм. ім. чол., жін. та середн. р. у цих літописах, а також іменникової парадигми ще не вивчених пам'яток XVII ст., що допоможе простежити рівень відповідності системи словозміни ім. аналізованих пам'яток нормам сучасної української літературної мови.

Умовні скорочення

Син. – Синопис. – К. : Друк. Києво-Печерської Лаври, 1680. – 130с.

УЛ – Українська література XVII ст. / Упор. В.І. Кречотень. – К., 1987. – С.167–183.

Хр. Соф. – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх | [упоряд.: Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко]. – К., 1992. – 336с.

Література

1. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні / С. П. Бевзенко // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 5–13.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Наук. думка, 1980. – 384 с.
3. Будде Е. Т. Лекции по истории русского языка / Е. Т. Будде. – Казань, 1907. – 254 с.
4. Бузук П. Нарис історії української мови / П. Бузук. – Мінськ, 1926. – 96 с.
5. Булаховський Л. А. Вибрані праці. Українська мова / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : у 5 т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1977. – 1977. – 631с.
6. Булаховский Л. А. Грамматическая индукция в славянском склонении / Л. А. Булаховский // Вопросы языкознания. – 1956. – №4. – С. 17–24.
7. Житецький П. М. Нарис літературної історії української мови в XVII в. – Львів, 1941. – 314 с.
8. Жовтобрюх М. А. Морфологічна будова сучасної української мови / Жовтобрюх М. А., Вихованець І. Р., Грищенко А.П. – К. : Наук. думка, 1975. – 208 с.
9. Ільїнський Г. А. Закінчення -ові в давальному відмінку однини в українській мові / Г. А. Ільїнський // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – К., 1931. – Т.1. – С. 61–76.
10. Керницький І. М. Морфологічні особливості мови «Війтівських книг» XVI–XVII ст. / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 90–111.
11. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові / І. М. Керницький . – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.
12. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах / І. Г. Матвіяс // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. :Наук. думка, 1977. – С. 5–30.
13. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Рад. шк., 1964. – Ч.1. – 234 с.
14. Свашенко А. О. Мова «Кролевецької ратушної книги» др. пол. XVII–п. п. XVIII ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Свашенко А. О. – Х.,1968. – 435 с.
15. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский. – М. : Тип. ун-та, 1907. – 309 с.
16. Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка / А. И. Соболевский. – К., 1884. – 288 с.
17. Топоров В. Н. Локатив в славянских языках. / В. Н. Топоров. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 379 с.
18. Шахматов А. А. Исследование о языке новгородских грамот XIII–XIV вв. / А. А. Шахматов //